

BEVEZETŐ

Az alábbiakban közlésre kerülő memorandum szerzője J. A. C. Tilley¹, aki 1892–1920 között az angol külügyminisztérium nyugati osztályának (*Western Department*) volt vezető hivatalnoka. A *Foreign Office*-on belül nem létezett gyarmatügyi osztály, hanem kontinensek szerinti beosztás működött, azaz volt amerikai, afrikai, nyugati (európai) és ázsiai osztály; minden egyes egység élén helyettes külügyi államtitkár állt, aki csak az állandó helyettes külügyi államtitkárnak illetve magának a külügyi államtitkárnak tartozott felelősséggel.² Tilley tanulmánya voltaképp egy feletteseinek szóló jelentés, amely jelentéseket minden évben írtak a *Foreign Office* hivatalaiban Angliának egy adott országgal fennálló külkapcsolatairól. A jelentések célja az volt, hogy Anglia külkapcsolatairól tájékoztassák a döntéshozókat mind a *Foreign Office*-ban, mind a kormányban, akár a miniszterelnökig is bezáróan.³ Azt, hogy e jelentést ki olvasta el, sajnos nem tudjuk, de fontosságát mutatja, hogy megszületése után több mint két évtizeddel az 1898-tól 1914-ig terjedő korszak angol diplomáciai jelentéseit (sürgönyök és táviratok) összegyűjtő *British Documents on the Origins of the War 1898–1914* első kötetének mellékleteként megjelent Angliában. A gyűjtemény az akkori miniszterelnök és külügyi államtitkár, Ramsay MacDonald indítványára készült.⁴ Ennek első kötete, ahogy a szerkesztők vallják igazán hiánypótló volt.⁵ Azt, hogy a számtalan, a brit külügyminisztériumban írt memorandum közül miért éppen a Tilley-Memorandum került be a kiadványba csak találgatni lehet, de mivel a gyűjtemény szerkesztői előszavukban úgy fogalmaznak, hogy csak azokat a dokumentumokat válogatták össze, mely a kor megértséhez fontosak,⁶ e memorandumnak is nagy jelentőséggel kellett rendelkeznie. E jelentőség az lehet, hogy több mint egy évtized eseményeit összegzi, így a kapcsolatok fejlődési irányvonalát is érzékelhetővé teszi,

¹ Tilley, J. A. C. (1869–1952) 1892–1920 között a brit külügyminisztérium hivatalnoka, majd 1926–1931 között Nagy-Britannia tokiói nagykövete volt. In: BDO p. 346.

² Steiner p. 10–13.

³ Crowe, Eyre. „*Memorandum on the Present State of British Relations with France and Germany*”, January 1, 1907. In: *British Documents on the Origins of the War, 1898–1914*, vol. III: *The Testing of the Entente, 1904–6*, edited by G. P. Gooch and Harold Temperley. London: His Majesty's Stationery Office, 1928.
<http://www.u.arizona.edu/~jakreide/march14.pdf>

⁴ BDO p. iv.

⁵ BDO p. iv.

⁶ BDO p. viii.

és a diplomáciai kötetgyűjtemény, mint címe is mutatja a világháborúhoz vezető utat próbálja bemutatni. Mindenesetre az érdekes, hogy Tilley 1905-ben vetette papírra gondolatait, abban az évben, amikor II. Vilmos marokkói útjával az első komolyabb gyarmati jellegű konfliktus kiéleződött az antant és Németország között, s akkor amikor az első *Dreadnought*⁷-ot már építették a brit dokkokban.⁸ 1905 volt az az év, amikor Anglia vezetői felismerték, hogy Németországgal akár háborús konfliktusba is kerülhetnek.⁹ Persze közvetlen kapcsolat nem mutatható ki a Tilley-Memorandum és e felismerés között, de az állítható, hogy a memorandum megerősítette Tilley feletteseiben a német politikusokkal, diplomatákkal szembeni gyanakvást. Feltűnő viszont, hogy a memorandum egy szót sem ejt a német flottaépítésről még említés szintjén sem, kizárólag csak Nagy-Britannia és Németország gyarmati, illetve félgyarmati területekkel kapcsolatos viszonyrendszerét tárgyalja 1892–1904 között.

1892–1904 között a *Foreign Office* történetében két, egymástól jól elkülöníthető időszakot különböztethetünk meg. Az első, az 1892–1900 közötti, a Lord Salisbury¹⁰ nevével fémjelzett terminus, amikor még az ún. régi *Foreign Office* élt tovább, amelyet a színpalak mögötti, csendes diplomácia jellemzett illetve amely ragaszkodott a hagyományos angol külpolitika két alappillérehez: Európa és a világ nagyhatalmi egyensúlyának megtartásához (*balance of Power*)¹¹, és az európai ügyektől való elszigetelődéshez (*splendid isolation*). Anglia ennek megfelelően a 19. század végén elsősorban gyarmati ügyekkel foglalkozott, és ilyen kérdésekben, ha érdekei úgy kívánták minden nagyhatalomnak ellenszegült. Anglia csak végső megoldásként, ha már másképp nem tudta megőrizni az erőegyensúlyt, kötött szövetséget másik nagyhatalommal, az erőegyensúlyt veszélyeztető agresszorral szemben.¹² Ilyen ellenfél Anglia számára az 1890-es években csak Franciaország lehetett Afrikában¹³ illetve Oroszország a Távol-Keleten. Azután, hogy e két nagyhatalom szövetségre lé-

⁷ A *Dreadnought* egy új hajótípus, amely forradalmi változást jelentett a legújabbkori hadihajó technikában, és amelynek megjelenése elindította az angol-német flotta-versenyt. In: Tsumida p. 37.

⁸ Tsumida p. 37.

⁹ Tsumida p. 329.

¹⁰ Lord Salisbury, polgári nevén Cecil, R. A. T. (1830–1903) brit politikus, 1866–1867-ben és 1874–1878-ban indiai miniszter; 1878–1880 között külügyminiszter; 1885–1886 és 1886–1892 között illetve 1895–1902 között miniszterelnök volt. In: Diószegi p. 579

¹¹ Részletesebben a Crowe memorandumban. In: Kleinschmidt p. 200.

¹² Kissinger p. 172.

¹³ Lásd Fashoda-incidens. In: Diószegi p. 23.

pett egymással, senki se hitte, hogy egyszer Anglia is melléjük fog állni¹⁴; és az is teljes képtelenségnek tűnt ekkoriban, hogy Anglia és Németország esetleg háborút vívna egymással¹⁵. Sőt azt lehet mondani, hogy a századfordulón Anglia egyetlen barátja a kontinensen Németország volt, bár olyan barát, akiben többször is csalódott¹⁶. A két ország viszonyát ugyanis az *ambivalens* kifejezés jellemzi a legjobban. Anglia még a 19. század végén két (1898 és 1899) alkalommal is próbálkozott Németországgal szövetség kötni, de az mindkét alkalommal visszautasította azt, illetve elfogadhatatlan feltételeket kért. Pedig a német szövetségért nem más lelkesedett, mint a jingo¹⁷ Joseph Chamberlain¹⁸, a Gyarmatügyi Minisztérium (*Colonial Office*) vezetője, a brit kormány befolyásos tagja¹⁹, az angol külpolitika új irányvonalát²⁰ képviselő politikus; aki e kérdésben még Lord Salisburyval is szembeszegült²¹.

De a *Wilhelmstrasse* mégis elzárkózott a szövetségtől. A problémát számukra az jelentette, hogy brit szövetségi ajánlat antant típusú, tehát csak gyarmati kérdésekre vonatkozó volt, ami lehetetlenné tette volna Németország további gyarmati terjeszkedését. Emellett a németek nem akartak alárendelt pozícióba kerülni, a britek kiegészítőjévé válni²²; és főképp nem akartak egy vagy akár két frontos háborút vívni brit gyarmati érdekekért²³. Ehelyett csak olyan szövetséget tartottak lehetségesnek, amely kontinentális garanciákat is tartalmazott volna egy esetleges európai háború esetére. Mindez viszont elfogadhatatlan volt Anglia számára. Így Németország e tárgyalásokat csak gyarmati te-

¹⁴ Kissinger p. 165.

¹⁵ Hobsbawm p. 319.

¹⁶ Taylor II. p. 485.

¹⁷ A jingoizmusról lásd: Baumgart, Winfried: *Imperialism. The Idea and Reality of British and French Colonial Expansion, 1880–1914*. Oxford University Press, Oxford, 1982. pp. 19–51.

¹⁸ Chamberlain, Joseph (1836–1914) 1895–1903 között brit gyarmatügyi miniszter volt. In: Kubicek p. 174.

¹⁹ Kubicek p. 174.

²⁰ Anglia gyenge, szövetségeseire van szüksége, fel kell adni a splendid isolation politikáját – vallották e nézet képviselői. In: Steiner p. 27.

²¹ Salisbury Chamberlainról: „*a csőcselék főkolomposa*.” Churchill p. 881. Chamberlain híres leicesteri beszédét, melyben szövetséget ajánlott Németországnak, Sir Edward Grey (1862–1933) későbbi külügyminiszter, végzetesnek minősítette. In: G. M. Trevelyan: *Grey of Fallodon*. Boston, 1937. p. 88.

²² Kissinger p. 182.

²³ Idézet II. Vilmosnak az orosz cárhoz, II. Miklóshoz 1898. augusztus 18-án írt leveléből: „[Anglia] keményen próbálkozik, nekem legalábbis úgy tűnik, hogy egy kontinentális hadsereget találjon, mely harcolna érdekeiért. De azt gondolom, hogy nem fognak ilyet egy könnyen találni, főleg nem az enyémet!”

réleteinek növelésére illetve különféle koncessziók megszerzésére használta fel²⁴. Nem véletlen, hogy a brit külügyminisztérium egyik munkatársa azt jegyezte föl ekkoriban, hogy: „*Soha nem kezelte minket annyira rosszul Németország, mint amikor mi ajánlatokat tettünk neki, azért, hogy elnyerjük barátságukat.*”²⁵

Németország ugyanis a későn jöttek energiájával látott neki a gyarmatszerzésnek. Ahogy a későbbi külügyi államtitkár majd kancellár, Bernhard von Bülow²⁶ fogalmazott: „*Nem az a kérdés, hogy gyarmatosítani akarunk-e, hanem az, hogy gyarmatosítanunk kell.*”²⁷ A német gyarmati alapokat még Bismarck²⁸ rakta le néhány kisebb terület megszerzésével²⁹; de Bismarck még úgy vélte, hogy „*a kísérlet, hogy gyarmatot alapítsunk olyan régiókban, amelyek kinyilvánított területe egy másik államnak, nem kívánatos konfliktushoz vezetne.*”³⁰ A Vaskancellár gyarmatosításról vallott nézeteit jól összefoglalja az a véleménye, hogy „*az én Afrika térképem Európában van.*”³¹ De már az 1880-as években voltak olyan német körök akik erőteljes német gyarmatosítást szerettek volna, vezéregyéniségük Karl Peters³² volt; és ők alapították meg 1884-ben a Német Gyarmati Társaságot (*Gesellschaft für Deutsche Kolonisation*). Bismarck után, az ő egykori tanítványa, Paul Kayser³³ vette kezébe a gyarmatügyek irányítását. Az általa képviselt ún. 'szabad kéz' (*Freie Hand*) politika lényege az volt, hogy Németországnak egyik nagyhatalom mellett sem szabad elköteleznie magát, miáltal a többi nagyhatalom közötti gyarmati konfliktusok

²⁴ Lásd: 1898. Portugál Egyezmény vagy 1899. Szamoa Egyezmény. [ford.]

²⁵ Pearce p. 280.

²⁶ gróf Bülow, von Bernhardt (1849–1929) 1897–1900 között német külügyi államtitkár, 1900–1909 között német kancellár volt. In: BDO p. 339. Róla lásd: Fesser, G: *Reichskanzler Fürst von Bülow. Architekt der deutschen Weltpolitik*. Militzke, Leipzig, 2003.

²⁷ Kennedy p. 202.

²⁸ Bismarck herceg, Otto von (1815–1908) német diplomata és államférfi, 1862-től Poroszország miniszterelnöke és külügyminisztere, 1871–1890 között Németország kancellárja volt. In: Diószegi p. 569–570. Róla lásd: Taylor, A. J. P.: *Bismarck: A férfi és államférfi*. Scolar, Budapest, 1999.

²⁹ Sík p. 410–412.

³⁰ Spellmeyer p. 3.

³¹ Bismarck p. 646.

³² Karl Peters afrikai kalandjairól I.: Sík Endre: *Fekete-Afrika története I.köt.* Akadémiai kiadó, Budapest, 1964. pp. 358–360. Karl Peters egyébként Angliát, mint mintát látta maga előtt. In: Heinz Schneppen: *Der Fall Karl Peters: Ein Kolonialbeamter vor Gericht*. In: *Zeitschrift für Gewissenshaft*, 2001. pp. 868–886.

³³ Paul Kayser 1890–1896 között a Német Külügyminisztérium államtitkára volt. In: Craig p. 240.

esetén, közvetítői tevékenységével gyarmatokat szerezhet Németország³⁴. E politikát támogatta a 'Vilmosi' külpolitika szürke eminenciása, Friedrich von Holstein³⁵ is. A német külpolitika kiszámíthatatlansága egyrészt ebből az elméletből, másrészt pedig abból fakadt, hogy végső soron senki sem viselte a külpolitikáért a felelősséget a 'Vilmosi korban'³⁶. A legnagyobb beleszólása a külpolitikai vonalvezetésbe kétségkívül a császárnak³⁷ volt, aki kezdetben kisebb egyezményekkel próbálta Anglia szövetségét megnyerni. Ennek eredménye volt a Helgoland–Zanzibári Egyezmény,³⁸ amelyben Németország lemondott néhány kelet-afrikai birtokáról (Zanzibár és Vitu)³⁹ cserében az északi-tengeri Helgoland szigetéért. De ezután II. Vilmos úgy látta, hogy angol részről nem mutatnak kellő hajlandóságot a gyarmati egyezkedésre, ezért ő is egyre inkább azonosult a 'szabad kéz' politikával. Ehhez hozzájárult, hogy II. Vilmosnak Lord Salisbury-vel sohasem volt felhőtlen a viszonya, kapcsolataik igazán 1895 augusztusában romlottak meg, amikor szerinte Salisbury négy szemközt megígérte neki a Török Birodalom felosztását, de ezt később Salisbury sem diplomáciai úton, sem a közvélemény előtt nem ismerte el.⁴⁰ Majd az év végén, illetve 1896 legelején a híres Jameson-betörés (*Jameson-raid*) és a Krüger-távirat, azaz a Transvaal-kérdés okozott a két ország között feszültséget. Habár II. Vilmos először hadihajókat akart küldeni a Delagoa-öbölbe és protektorátusává akarta nyilvánítani Transvaalt, a háború lehetősége távolról sem állt fenn.⁴¹ Ezt a kirohanást sokkal inkább II. Vilmos lelkialkatának tudhatjuk be, semmint valós politikai megoldásnak.⁴² Ehhez képest a híres távirat csak azt próbálta jelezni, hogy „Németország helyet követel a Nap alatt”⁴³ azaz

³⁴ Craig p. 240.

³⁵ Báro Holstein, Friedrich von (1837–1909) 1876–1906 között a német külügyminisztérium tanácsadója volt. Róla: Taylor I. p. 120–127. Hagyatéka: *The Holstein Memoirs*. Ed.: N. Rich and H. Fisher, Cambridge University Press, 1955–1963.

³⁶ Taylor I. p. 123.

³⁷ II. Vilmos (1859–1941) 1888–1918 között volt Német Császár és porosz király. In: Diószegi p. 581. Róla lásd: Rall

³⁸ Fage p. 317.

³⁹ Később ezt vitatta Németország! Ld.: Tilley: *Memorandum...* In: BDO p. 323.

⁴⁰ Hayes p. 65.

⁴¹ Steinberg p. 83.

⁴² II. Vilmos személyiségéről lásd: A. Mombauer: *Germany Last Kaiser-Wilhelm II. and political decision making in Imperial Germany*. The Open University, 1999/III. vol. 4. vagy A. Mombauer és W. Deist (szerk.): *The Kaiser, New Research on Wilhelm II's role in Imperial Germany*. London, 2003.

⁴³ Bülow beszéde 1897 decemberéből. In: Németh p. 50.

Németország meghirdette a *Weltpolitik*⁴⁴-ot, bár azt csak néhány hónappal később jelentették be hivatalosan. Az incidensnek hosszabb távon lett egy a gyarmati kérdéssel szorosan összefüggő hozadéka is, a német flottaépítés kérdése, amelynek tervét Alfred Tirpitz admirális⁴⁵ a távirat másnapján tette le először a császár asztalára.⁴⁶

A hadiflotta kérdése azért függ szorosan össze a gyarmatokkal, mivel ez volt az az eszköz, amellyel az anyaország a gyarmataival való kapcsolatát fenn tudta tartani. Ahogy egy német admirális fogalmazott: „*a növekvő népeknek nincsen expanziója tengerentúli politika nélkül, és tengerentúli politikája flotta nélkül.*”⁴⁷ A flotta ezért jelentette az imperializmus korában az erőt, a nagyhatalmiséget. A 19. században Anglia a tengerek királynője volt, flottája egyeduralkodó volt. A 19. század végén még az egyesült orosz-francia flotta sem közelítette meg⁴⁸, nemhogy a világon csak 6. legnagyobb német flotta. Bismarck ezért mondta, hogy a „*a német flotta még nem eléggé fejlett, hogy vállalja a felelősséget távoli államok megvédéséért.*”⁴⁹ De II. Vilmost fokozatosan meggyőzte a flottaépítés szükségességéről a flottapártiaknak⁵⁰ nevezett kör, amelynek élén von Senden⁵¹ és Tirpitz admirális állt. E csoport minden gyarmati összetűzést kihasználta céljaihoz, a flottatörvények elfogadtatásához, illetve szinte minden gyarmati kérdésbe beleszólt. Például Kiaocsou-t Tirpitz választotta ki⁵²; vagy Tirpitz volt az, aki mindenáron ragaszkodott Szamoa, mint szénfelvevő állomás megszerzéséhez⁵³. II. Vilmost, aki mindig is rajongott a hajókért, teljesen magával ragadták a flottaépítési elképzelések; eközben talán maga sem mérte fel, hogy ezzel az Angliával való szövetség ellen dolgozik.

⁴⁴ A *Weltpolitik* pontos politikai jelentését ma sem ismerjük. In: Kissinger p. 165.

⁴⁵ Alfred Tirpitz (1849–1930) a német flotta Nagyadiámlisa, 1897–1914 között a birodalmi tengerészeti hivatal (*Reichsmarineamt*) államtitkára, 1924–1928 között a Német Nemzeti Néppárt (DNVP) Reichstagbeli képviselője volt. In: Diószegi p. 580.

⁴⁶ Steinberg p. 83.

⁴⁷ Herwig p. 95.

⁴⁸ Erre a célra vezették be 1889-ben a *Two Power Standard*-ot (1912-ig maradt érvényben!), azaz, hogy az angol flottának az utána következő két legnagyobb flotta együttes erejét is túl kell szárnyalnia. In: Cain p. 457.

⁴⁹ Spellmeyer p. 3.

⁵⁰ Döntően gyárosok és tengerészek. In: Kissinger p. 179.

⁵¹ Senden von Bibran admirális (1847–1909) 1889–1906 között a *Marine Kabinett* vezetője, nagy hatással volt a Császárra és Tirpitz pályafutására. In: Steinberg p. 69.

⁵² Lásd Tirpitz admirális távirata. In: Steinberg p. 103.

⁵³ Szamoa a német gőzhajók számára szükséges széntelepek kiváló színhelye lehetett. Tirpitz admirális Bülownak írt telegramja, 1899. október 11-én. In: GDD Vol. IV. XIV.660. p. 73.

Bár van olyan vélemény is, hogy a német vezetés éppen a flotta építéssel akarta Angliát szövetségre, méghozzá egyenrangú felek szövetségére kényszeríteni. De Angliában főleg a második flottatörvény elfogadása után vészjósló hangok tüntek fel, nem a német flotta mérete, hanem közelsége okán⁵⁴. Az 1897-ben hatalomra került 'Neue Kurse'⁵⁵ másik tagja, Bülow már tisztábban látta a flottaépítés következményeit, s próbálta azokat diplomáciai úton mérsékelni⁵⁶.

De azok a következmények csak hosszabb távon következtek be. A századfordulón úgy tűnt, hogy a már említett szövetség meghiúsulása ellenére fennmarad a két ország jó kapcsolata. Tilley szerint még az ún. „bagdadi”-vasút sem okozott ellentéteket, csak Kuvaitot látták veszélyeztetve az angolok, s csak a németek illetve az oroszok magatartása miatt nem vettek abban részt.

A korszak második felében, 1901–1904 között kezdtek igazán romlani a két ország kapcsolatai, paradox módon egy megegyezési kísérlet után. A Lord Lansdowne⁵⁷ vezette új *Foreign Office* ugyanis még egyszer megpróbálkozott a német szövetséggel, de ennek sikertelensége után a japánokhoz fordult, akikkel egész Európa meglepetésére szövetséget is kötött. Már ez is a német 'szabad kéz' politika kudarca volt; de az 1904-ben létrejött angol-francia antant a német külpolitika teljes vereségét jelentette. Az egyre gyorsuló német flottaépítés ellen egyre hangosabban tiltakoztak a szigetországban; az Admirális első Lordja, Fisher admirális⁵⁸ egyenesen a németek elleni megelőző háborúról beszélt. De a másik oldalon, Németországban is már erről kezdtek suttogni, mint ahogy az alábbi munka utolsó sorai is mutatják.

Tilley munkájának igazi jelentősége, a mai olvasó számára, abban áll, hogy kiválóan érzékelteti a két fél rendkívül ambivalens viszonyát, szinte folyamatosan pozitív-negatív eseményeket állítva kontrasztba; leírja, hogy a színpalak mögött hogyan zajlottak a kisebb-nagyobb diplomáciai játszmák azaz hogy a diplomácia óvatos világában hogyan alkudoztak egymással, intrikáltak egymás ellen a felek képviselői. Rávilágít, hogy milyen nagy jelentősége, elsősorban presztízs jelentősége volt ekkoriban egy apró külpolitikai sikernek vagy ku-

⁵⁴ A németek flottájukat az Északi-tengerre koncentrálták (*Hoch-See Flotte*). Ezt nehezítették az angolok, akik ezt, emiatt közvetlenül ellenük irányulónak érezték. In: Hobsbawm p. 324

⁵⁵ Jóó p. 43.

⁵⁶ „Németország jövőbeni feladata az, hogy miközben erős flottát birtokol, jó kapcsolatokat ápoljon Angliával.” In: GDD p 58.

⁵⁷ Lord Lansdowne, H. (1845–1927) 1900–1905 között volt brit külügyminiszter. In: Rall p. 444.

⁵⁸ Fisher, A. J. (1841–1920) az Admirális első Lordja volt (*First Sea Lord*) 1904–1910 között; az angol-német flottaverseny legendás angol admirálisa. In: Herwig p. 150.

darcnak a két ország viszonyában. Bár a szerző nem emeli ki az 1901-es változást, de kezdő sorai, amelyekben az 1890-es évek brit-német viszonyát jónak minősíti, élesen szembeállnak a már említett záró soraival. Az angol-német kapcsolatok ilyen irányú megváltozásáért pedig a jelentés szerzője kimondva-kimondatlanul a túlzott német gyarmati törekvéseket teszi felelőssé.

*

Végezetül néhány szóban a szövegközlés módjáról. A memorandumban előforduló kerek zárójelek a szerző kiegészítései, míg a kerek zárójelek a fordítóé. A memorandumban két fajta hivatkozás típus van. Az egyik a szerzőé, mely végjegyzetként a mű végén olvasható, a másik a fordítóé, amely a lábjegyzetben található. A fordítás során igyekeztem a szerző kifejezéseihez (Például minden a szerző által nagykezdő betűvel írt szót abban a formában ültetem át magyarra) és stílusához ragaszkodni, de néhány fogalomnál elkerülhetetlen volt a magyar nyelv szabályaira tekintettel módosítást eszközölni, illetve a magyar szakkifejezést használni. (Például a *most-favoured-nation treatment* kifejezés csak a legnagyobb kedvezmény elveként fordítható magyarra.)

Felhasznált és ajánlott irodalom

- Baumgart = Baumgart, Winfried: *Imperialism. The Idea and Reality of British and French Colonial Expansion, 1880–1914*. Oxford University Press, Oxford, 1982.
- BDO = *British Documents on the Origins of the War 1898–1914. Vol. I. The End of British Isolation*. Edited by G. P. Gooch and Harold Temperley. London, His Majesty's Government Stationery Office, 1927. Internet cím: <http://link.library.utoronto.ca/booksonline/digobject.cfm?CKEY=22457>
- Benke = Benke József: *Az arabok története*. Kossuth, Budapest, 1997.
- Bismarck = Bismarck: *Gespräche*. W. Andreas (szerk.), Vol. 2, 1926. Internet: http://en.wikiquote.org/wiki/Otto_von_Bismarck
- Cain = Cain P. J. & Hopkins A. G.: *British Imperialism. Innovation and Expansion 1688–1914*. London, 1993.
- Craig = Craig, G.: *Germany. 1866–1945*. Oxford, Clarendon Press, 1978.
- Churchill = Churchill, W.: *Az angol ajkú népek története*. Európa, Budapest, 2004.
- DG = *Deutsche Geschichte II. Band 1789–1917*. Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1965.
- Diószegi = Diószegi István–Harsányi István–Krausz Tamás–Németh István (szerk.): *20. századi egyetemes történet I. kötet. 1890–1945*. Korona kiadó, Budapest, 1995.
- Doyle = Doyle, C.: *A dél-afrikai háború. Annak okai és vezetése*. Budapest, 1902.
- Fage = Fage J. D. –Tordoff W.: *Afrika története*. Osiris, Budapest, 2004.
- GDD = *German Diplomatic Documents 1871–1914*. Selected and translated Dugdale, E.T. S., Harper & Brothers Press, New York, 1930. Internet cím: <http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/dugdale/>
- Hayes = Hayes, P.: *The Twentieth Century. 1880–1939. Modern British Foreign Policy*. London, 1978.
- Herwig = Herwig, R.: *'Luxury' fleet: The Imperial German Navy 1888–1918*. MacDonald, London, 1965.
- Hobsbawm = Hobsbawm, E. J.: *A birodalmak kora 1875–1914*. Pannonica, Budapest, 2004.
- Joó = Joó András: *Az első világháború előtti angol-német viszony politikai és szellemi hátteréről*. In: *Világtörténet*, 1999, pp. 34–51.
- Jordán = Jordán Gyula: *Kína története*. Aula, Budapest, 1999.

- Kennedy = Kennedy, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Akadémiai kiadó, Budapest, 1992.
- Kissinger = Kissinger, H.: *Diplomácia*. PANEM, etc., Budapest, 1996
- Kleinschmidt = Kleinschmidt, H.: *A nemzetközi kapcsolatok története*. Athe-neum2000, Budapest, 2001.
- Kubicek = Kubicek, V. R.: *The Administration of Imperialism: Joseph Chamberlain and the Colonial Office*. Durham, 1969.
- Németh = Németh István: *Németország története. Egységtől az egységig. (1871–1990)*. Aula, Budapest, 2002.
- Pearce = Pearce, Malcolm–Stewart, Geoffrey: *British Political History 1867–1990. Democracy and Decline*. TJ Press, London, 1992.
- Penzler = Penzler, J. (szerk.): *Fürst von Bülow's Reden. II. Band. 1903–1906*. Berlin, 1907.
- Rall = Rall, H.: *Wilhelm II. Eine Biographie*. Verlag Styria, 1995, Köln.
- Schreuder = Schreuder, F.: *Gladstone and Kruger, Liberal Government and Colonial 'Home Rule' 1880–1885*. London, 1969.
- Sík = Sík Endre: *Fekete-Afrika története. I. kötet*. Akadémiai kiadó, Budapest, 1964.
- Steinberg = Steinberg, J.: *Yesterday Deterrent. Tirpitz and the birth of the German Battle Fleet*. MacDonald, London, 1964.
- Steiner = Steiner, Zara: *The Foreign Office and Foreign Policy, 1898–1914*. Cambridge, 1969.
- Shakabpa = Shakabpa, T. W.: *Tibet története*. Osiris-Bóddhirattva, Budapest, 2000.
- Spellmeyer = Spellmeyer, H.: *Deutsche Kolonialpolitik im Reichstag*. Stuttgart, 1931. Internet: <http://www.zum.de/psm/imperialismus/bismarck2.php>
- Stone = Stone, N.: *Europe Transformed 1878–1919*. Oxford, 1999.
- Taylor I. = Taylor, A. J. P.: *Európa tündöklése és bukása*. Scolar, Budapest, 1999.
- Taylor II. = Taylor, A. J. P.: *Harc a hataloméért. 1848–1918*. Scolar, Budapest, 2000.
- Tsumida = Tsumida, T. J.: *In Defence of Naval Supremacy. Finance, Technology, and British Naval Policy, 1889–1914*. Boston. 1989.